

УДК 003.349.2:[655.11(477.81–2) “1578/1612”]

Дудник І. М.

Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури

ШРИФТИ ОСТРОЗЬКОЇ ДРУКАРНІ (1578–1612)

Дудник І. М. Шрифти Острозької друкарні (1578–1612) У статті зроблено спробу комплексно і всебічно описати асортимент шрифтів Острозької друкарні за весь період її існування. На матеріалі збірки стародруків НБУВ проаналізовано видання, які вийшли друком в Острозі та Дермані протягом 1578–1612 рр., у результаті аналізу було визначено 17 вживаних у друкарні шрифтів: 11 кириліських і шість грецьких. Було виконано поділ шрифтів на комплекти прописних і рядкових, а також проаналізовано способи їх комбінування. Розглянуто графічні ознаки острозьких кириліських шрифтів, що репрезентують два напрями: скорописний і півуставний, які певною мірою взаємодіяли між собою. За результатами аналізу видань Острозької друкарні та її філії — Дерманської — виконано класифікацію їхніх шрифтів і визначено комплекти шрифтового господарства цих друкарень.

Ключові слова: мистецтво шрифту, кирилиця, курсив, півустав, історія книгодрукування, Острог.

Дудник И. Н. Шрифты Острожской типографии (1578–1612) Сделана первая попытка комплексно и всесторонне выявить и описать ассортимент шрифтов Острожской типографии за весь период ее существования. В оригиналах (собрание НБУВ) и репродукциях были рассмотрены все 26 изданий, которые печатались в Остроге и Дермани на протяжении 1578–1612 гг., в результате анализа были определены 17 используемых в типографии шрифтов: 11 кирилловских и шесть греческих. Проведено разделение шрифтов на комплекты прописных и строчных, а также проанализированы способы их комбинирования. Рассмотрены графические признаки острожских кирилловских шрифтов, представляющих два основных направления: скорописное и полууставное, которые в определенной степени взаимодействовали между собой. По результатам анализа шрифтов Острожской типографии и ее филиала — Дерманской — выполнена классификация шрифтов, а также определены комплекты шрифтового хозяйства вышеупомянутых типографий.

Ключевые слова: искусство шрифта, кириллица, курсив, полуустав, история книгопечатания, Острог.

Dudnyk I. Types of the Ostroh printing house (1578–1612). The article is the first step to writing a comprehensive history of the Ukrainian typeface, which has long-standing traditions and very interesting type forms. During the 16th–17th centuries, the Ukrainian type was developing in an absolutely distinctive manner; its history is unlike the type processes which took place in neighboring Poland or Russia. Unfortunately, however, the Ukrainian type context was never separated from the all-Russian type history, and this is a legacy of Ukraine's imperial past, though the entire territory inhabited by Ukrainians had been part of the Polish-Lithuanian Commonwealth and not Russia until 1648. Polish scholars studied almost exclusively Latin and Gothic types and virtually neglected the Cyrillic alphabet. The interest of Ukrainian type designers in their legacy can be traced throughout the 20th century. At the beginning of the century, inspired by J. Ruskin's and W. Morris' theories, almost all Ukrainian graphic artists, among them H. Narbut, M. Kirnarskyi, and P. Kovzhun, used the old Cyrillic alphabet; nowadays, old types inspire V. Chebanyk, Lopukhyny sisters, A. Shevchenko and other prominent Ukrainian type designers. The Ukrainian typeface is one of the aspects that can be interesting to the global community and is a contribution to the world's cultural heritage.

The types of the Ostroh printing house are the origin of the Ukrainian type art in its typographic version. In this article we aimed to describe the types of all typography publications, to define their range, graphic characteristics and stylistic features. The material included early printed books from the collection of Vernadsky National Library of Ukraine. We examined all Ostroh publications available in the collection, and those which were absent were studied through reproductions and electronic copies. Generally, we have studied all 26 publications of the Ostroh printing house included in the list of references. 17 types were identified: 11 Cyrillic and 6 Greek. All Cyrillic types were analyzed, classified and described. Two Ostroh types (with the lower- and upper-case sets) have signs of half-running hand with all the rest characterized by uncial or italic / half-uncial motives. The design of Ostroh types reflects the competition between these two concepts — cursive and half-uncial, which take their roots in formal writing and manuscript types respectively. In particular, the smaller Ostroh italic type is of particular interest with the letter height of around 10 pt (10 lines = 42 mm). Due to the size, the letter design in this type is very laconic. On the one hand, certain geometric patterns can be observed: uniform thickness of face strokes and hair strokes, regular circles in round letters; on the other hand, due to the kerns and flaws of roundish elements in some letters, the type makes an impression of an italic type. The types were also classified into lower- and upper-case sets, and their combinations were analyzed.

The article focuses on the use of upper-case types separately from lower-case ones in headings. It was established that one of the upper-case types, which is first used in 1578 “Abetka”, had not been described by researchers before. The article also deals with the use of the upper-case italic type in parallel with the lower case of two italic Ostroh types: font 14 pt (used for the body text of 1581 “The Bible”) and 10 pt (text type of 1980 “Psalms with the New Testament”). Besides, another Cyrillic type was identified that was used in Ostroh publications and that escaped the re-

searchers' attention — italic/half-uncial (18 pt) used in the book «Key of the Kingdom of Heaven» by H. Smotrytsky published in 1587.

According to the size and intended use, Ostroh types can be divided into the following groups: small types (10 pt) used to type either body texts of small-format books or notes; text types (14 pt, 16 pt) used to type the body text of the majority of publications; large types (22 pt, 32 pt) used both for the body text of certain books and for headings; lower-case types (Ostroh italics, ornament-like, for headings) that were used along with the lower case as capital letters, but also separately for headings.

The range of types at the Ostroh printing house is presented in a summary table in which the types are classified by size and graphical features. The table also shows the basic and most commonly used combinations of lower- and upper-case letters.

The graphical features of Greek Ostroh types are of interest and differ from Western, in particular Venetian, projects. In addition to two pairs of lower- and upper-case types used in 1578 «Abetka», we identified yet another type (with a set of lower- and upper-case letters) used in a late Ostroh publication of 1607. However, Greek types (like Latin Roman type and German or Polish Gothic) are not the focus of our research, although they are certainly worth another publication. We attach particular interest to italic Ostroh types, especially upon their comprehensive examination as compared with the types of other Cyrillic printing houses of 16th–17th centuries. In the first place, it is Mamonychs' printing house in Vilna whose connection to the Ostroh printing house is beyond doubt. It is proven by both «the Vilna papers», and types made by the Ostroh letter founder Grin Ivanovych for the Vilna printing house, and the presence in Ostroh publications of types that are similar to Vilna types. The types of Lviv brotherly printing house should also be examined, especially in the early period of their activity, and Lviv types should be compared to Ostroh types, since there are archive documents pointing to the direct cooperation and exchange of types between these two printing houses. Finally, Ostroh types should be compared to the types of Fedor and Gedeon Balabans' printing house in Stryatyn. Only two books from this printing house, which worked in parallel with the Ostroh one, reached our days: Breviary (1604) and Mass Book (1606). Interestingly, Mass Book was printed in Ostroh in the same year, in 1606! It will be particularly interesting to compare books of the same contents but printed in different types.

These are the prospects for future research, which will contribute to the findings with regard to the graphic art of the Ukrainian typeface of the last quarter of the 16th — beginning of the 17th century.

Keywords: type-art, Cyrillic alphabet, italic type, polustav, half-uncial, history of printing, Ostrog.

Постановка проблеми. Сучасному шрифтовому дизайнеру досить важко орієнтуватися у безмежній кількості шрифтових форм, національних особливостей, графемних варіацій. Серед десятків пропонованих шрифтових класифікацій і тисяч спроектованих шрифтів непросто знайти правильні орієнтири та раціональні критерії оцінювання всьо-

го цього шрифтового масиву, а також оптимальний шлях до власних шрифтових проєктів. «Як відрізнити хороше від поганого? Де шукати ключ до розуміння того, що добре і що погано в безмежному морі шрифтів? Де знайти зразки, гідні наслідування? Для мене давно стало ясно, що відповіді на ці питання треба шукати в історії шрифтів», — зауважив ще півстоліття тому визначний радянський шрифтовий дизайнер Вадим Лазурський [18: 239]. Протягом другої половини XX ст. вийшли друком ґрунтовні дослідження «Мистецтво німецького шрифту» А. Капра [28], «Давній і сучасний болгарський шрифт» В. і О. Йончевих [10], «Російський друкарський шрифт» А. Шицгала [26], «Друкарський шрифт у Польщі XV–XVIII ст.» М. Юди [27] та інші. Але досі так і не написано історію українського друкарського шрифту. У радянські, та й у пострадянські часи культивувалася думка про те, що «друкований півустав, який існував з часів Івана Федорова» [6: 26], майже не змінювався протягом кількох століть, всіляко підкреслювалася роль друкаря-московита в українському книговиданні. Діяльність Острозької, Львівської братської, Стратинської, Києво-Печерської та інших українських друкарень XVI–XVIII ст. подавалася максимально стисло, а мистецтву друкарського шрифту майже не приділялась увага. Та все ж деякі публікації варто відзначити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Безпосередньо історії мистецтва шрифту в Україні присвячено не так уже й багато праць. Це перш за все книги М. Різника «Письмо і шрифт» [23] та М. Куленка «Мистецтво шрифту» [18], але і в них друкарському шрифту XVI ст. приділено небагато уваги. Значно більше інформації стосовно нашої теми знаходимо у виданнях, присвячених історії українського книгодрукування, насамперед у дослідженнях Л. Григорчук [2; 3; 4], Я. Запаса [7; 8], Я. Ісаєвича [11; 12; 13], І. Каганова [14], Є. Немировського [20; 21], а також у публікаціях ще 20-х років XX ст.: у працях І. Свенціцького [25], С. Маслова [19], К. Копержинського [16] і особливо П. Клименка [15] — його «Графіка шрифту в Острозькій Біблії» є унікальним дослідженням в історії українського шрифтознавства.

Ще одне видання, про яке варто сказати окремо, — це збірник архівних документів, що вийшов 1975 року під назвою «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» [22]. У ньому зібрані майже всі відомі на той час документи, дотичні до історії українського друкарства XVI — першої половини XVII ст. Чимало з них містять прямі свідчення історичних осіб щодо створення або міграції шрифтів, зокрема острозьких.

Що стосується шрифтових досліджень іноземних авторів, то вони або ігнорують кирилівський шрифт, або розглядають його дуже поверхово. Так, у книзі М. Юди «Друкарський шрифт у Польщі XV–XVIII ст.» [27] кирилиця не розглядається вза-

галі, а у праці А. Шицгала «Російський друкарський шрифт» шрифтові XVI–XVII ст. присвячено лише 9 (дев'ять!) сторінок [26: 14–30]. Стосовно нашої теми дуже стисло розглядається лише «федоровський» період Острозької друкарні.

Дослідження шрифтів стародруків було би неможливим без користування каталогами стародруків: «Каталогом стародруків, виданих на Україні» Я. Запаса і Я. Ісаєвича [9], та ґрунтовним, багато ілюстрованим зведеним каталогом «Видання кирилического шрифту другої половини XVI ст.» О. Гусевої [5]. Але, попри всю змістовність, ці каталоги (як і всі інші) мають один недолік, що є суттєвим для нашого дослідження: беруться до уваги не всі, а лише основні текстові шрифти того чи іншого стародруку. Крім того, немає жодного розрізнення між прописними та рядковими літерами, хоча іноді бачимо набір виключно прописними. Розмежування шрифту на комплект прописних і рядкових літер робили старі російські книгознавці, зокрема І. Сахаров у впорядкованому ним альбомі «Зразки слов'яно-руського книгодрукування з 1491 року» [24]. Подібний підхід використовуватимемо у цій публікації і ми.

Мета статті. Окреслити асортимент шрифтів Острозької друкарні, їхні графічні ознаки та стильові особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Каталог Я. Запаса та Я. Ісаєвича налічує 26 острозьких видань, що збереглися до наших днів [9: 25–36]. Ми оглянули в оригіналах (відділ стародруків НБУВ), електронних копіях чи репродукціях усі острозькі видання. Після ретельної фіксації **всіх** шрифтів кожного з цих видань було складено асортимент шрифтів Острозької друкарні, яких набилося 17. Виникли певні труднощі з позначенням цих шрифтів — з їх назвами. Це питання варто розглянути окремо.

Сучасні шрифтові дизайнери називають свої шрифти як їм заманеться, лише деякі з них переймаються змістовністю назви. Назви шрифтів *Geometria* чи *Bandera*, безумовно, несуть у собі смислове навантаження. Іноді дизайнер називає спроектований ним шрифт власним прізвиськом. Особливо популярно це було у 60-х роках XX ст. Про це нам нагадують шрифти *Lazurski*, *Bannikova* та інші. У першій половині XX ст., коли відтворювалася шрифтова спадщина XV–XVIII ст., часто шрифти називали іменами авторів прототипу: *Garamond*, *Baskerville* тощо. Самі ж словолитники минулих століть називали свої шрифти або за мовою (*Romain*, *Flamand*, *Grecque*, причому само собою розумілося, що *Romain* — це антиква, а *Flamand* — готика), або за розміром (*Canon*, *Petite*, *Mediane*), або ж за призначенням для конкретної книги (*Philosophie Romaine*, *Bible Romaine* тощо) [27: 371]. Сучасні історики шрифту для характеристики шрифтів минулого придумали визначення, яких старі словолитники ніколи не вживали: ренесансна антиква чи перехідна

антиква, а також ввели в термінологію друкованого шрифту палеографічні терміни, як-от текстура, бас-тарда тощо.

У кирилическій традиції є чотири палеографічні терміни: устав, півустав, скоропис і в'язь. Усіма цими термінами ми будемо послуговуватися стосовно кирилического друкарського шрифту, хіба що замість терміну «скоропис» вживатимемо латинський аналог «курсив», який прижився у сучасному шрифтознавстві саме як позначення друкарського шрифту. Але треба пам'ятати, що старі українські друкарі і словолитники, як і їхні західні колеги, не вживали палеографічних термінів, а йменували свої шрифти переважно за призначенням. «Шрифти в XVI–XVIII століттях (маються на увазі кирилическі) розрізняли за назвою книжок, для яких їх виготовляли. Було “письмо псалтирне”, “євангельське”, “трефолойне”, “охайне” тощо», — писав Я. Запаско [7: 23].

У сучасних каталогах шрифти стародруків заведено позначати висотою десяти рядків, наприклад московський шрифт видань І. Федорова позначають як 10 рядків = 85 мм [5: 150]. За традицією, вкоріненою у друкарстві близько 1785 року французькими типографами Дідо, величина шрифту вимірюється у пунктах (1 пункт = 0,376 мм), певна кількість яких має власну назву: цицера, мітель, терція і так далі [1: 277]. Тобто якщо ми переведемо розмір московського шрифту у пункти, то отримаємо 22,5 pt — майже подвійний цицера. Варто зазначити, що хоча у XVI–XVII ст. і вживали подібні назви шрифтів (їх ми можемо бачити, наприклад, в альбомі зразків друкарні Плантаєна [27: 371–374]), проте робили це без жодної систематизації та прив'язки до точних цифр. Їх було впорядковано, як ми вже писали, набагато пізніше. Ми ж вважаємо за доцільне подавати не лише традиційну величину 10 рядків шрифту в міліметрах, але й розмір у пунктах, оскільки остання величина зрозуміліша сучасному шрифтовому дизайнерові. Крім того, для позначення певного шрифту ми братимемо до уваги й графічні ознаки. Наприклад, згаданий вище московський шрифт — це типовий півустав [8: 40].

Московський півустав (яким надруковані «Апостол» і «Часовник» і пуансони якого І. Федоров вивіз з Москви до Литви) є шрифтом обох заблудівських видань, а також львівських — «Апостола» і «Букваря». Наголошуємо: всі шість названих вище видань надруковані одним-єдиним шрифтом — московським півустановом (рис. 1). Але вже у першому острозькому виданні — «Абетці» 1578 року — поряд із цим шрифтом (який використовуватиметься надалі у багатьох острозьких виданнях) з'являються п'ять нових шрифтів: два грецькі і три кирилическі (рис. 2).

Таке враження, що дві пари кирилического та грецького шрифтів є певним комплектом: вони мають однаковий розмір (50 мм і 42 мм), ними набрані паралельні тексти, а графіка деяких кирилических літер, як видається, запозичена із грецьких.

На рис. 2 добре видно, що набір кирилицею не дуже красивий саме через намагання типографів зберегти буквальну відповідність грецькому тексту.

Більшим острозьким курсивом згодом буде набрано основний текст Острозької Біблії, через що цей шрифт, як ніякий інший, отримав велику кількість коментарів. Зокрема, Я. Ісаєвич свого часу зауважив: «Нові, “напівкурсивні” острозькі шрифти розроблені з урахуванням графіки літер рукописів середини XVI ст. і півуставно-скорописного письма українських ділових документів третьої чверті XVI ст. З білорусько-українським канцелярським письмом, яке зазнало впливу ренесансного курсиву, острозькі шрифти зближують насамперед загальні засади побудови: спрощеність літер і їх напівкурсивність, певна уніфікація товщини штриха» [12: 77].

Якщо у літерах московського півуставу між основними та сполучними штрихами бачимо значний контраст, то в острозьких курсивах (особливо у меншому шрифті) товщина штрихів майже однакова. Але комбінація нахилів цих штрихів у поєднанні з вдалим пропорціями виносних елементів створює враження набагато більшої побіжності та динаміки, ніж у монотонному московському шрифті. Це відзначав і Є. Немировський: «Нахил у різних літерах далеко не однаковий. Так, штрихи літер -б-, -н-, -п- більше наближаються до вертикалі, ніж штрихи літер -т- чи -ш-. Вертикальні штрихи деяких літер трохи вигнуті — у верхній частині їх нахил більший» [20: 37–38]. П. Клименко, вважаючи основний шрифт Острозької Біблії «півуставним зі скорописними елементами», проте, зауважував: «Шрифт Львівсько-Заблудівський, подібний до шрифту Московського Апостола, в основній своїй конструкції є так само півуставним, але має далеко більше літер уставних і зовсім не має літер скорописно-півуставних. Загальний характер графіки літер в “Апостолах” відзначається більшою простолінійністю і гострокутністю, ніж у Острозькій Біблії» [15: 15]. Наочно порівняти графіку московського півуставу та більшого острозького курсиву ми можемо на рис. 3.

Як не дивно, але більший острозький курсив використовується після Острозької Біблії лише у трьох виданнях. Ним надруковані основні тексти двох послань патріарха Єремії 1583 року та «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького 1587 року видання, після чого у жодному острозькому виданні ми цього шрифту не виявили. Натомість уже у виданні наступного, 1588 року — книзі «О єдиній істинній православній вірі» В. Суразького — бачимо новий шрифт. «Він трохи більший, малюнок чіткий, у ньому менше скорописних елементів, ніж у шрифті Біблії, хоч загальним накресленням подібний до нього» [7: 83]. Цей шрифт (рис. 4), розмір якого 16 пунктів (10 рядків = 60 мм), приходить на зміну більшому острозькому курсиву і вживається у 12 із 16 наступних острозьких та дерманських ви-

дань. Але прикметно, що пізніше для цього шрифту відливаються нові, додаткові літери, наприклад асиметрична -т-, які надають цьому шрифтові більш скорописного вигляду (рис. 4).

Надзвичайно цікавим є менший острозький курсив, висота літер якого становить близько 10 пунктів (10 рядків = 42 мм). Завдяки розмірові графіка літер цього шрифту лаконічніша, ніж у його більшого напарника. З одного боку, помітна певна геометричність: однакова товщина основних і сполучних штрихів, правильні кола в літерах -о- (широкому), -ь-, -б-; з іншого, завдяки виносним елементам і напливам округлих частин деяких літер (особливо це помітно в -с-) шрифт справляє враження курсивного (рис. 5).

Цей шрифт бачимо вже у першому острозькому виданні — «Абетці» 1578 року, він використовується як основний у «Псалтирі з Новим заповітом» (1580) та як шрифт приміток у «Біблії» (1581) і «Ключі царства небесного» Г. Смотрицького (1587), але його немає в наступних острозьких виданнях. Натомість з'являється інший шрифт такого ж розміру, дуже подібний, але все-таки інший. Уперше цей новий мілкий шрифт бачимо у примітках книги «О єдиній істинній православній вірі» В. Суразького 1588 року, а згодом він трапляється у наступних острозьких виданнях (рис. 6).

Ці шрифти дуже подібні — деякі літери цілком ідентичні, деякі відрізняються ледь вловимими нюансами: -р-, -в-, -ѣ-, а деякі, як-от літери -х- чи -з- (причому в обох накресленнях), відрізняються досить помітно. Також бачимо у літерах нового шрифту певний контраст між основними штрихами та сполучними.

Через надзвичайну подібність цих двох мілких шрифтів може виникнути припущення, що це один і той самий шрифт, а відмінність обумовлена різним розтискуванням, однак принципова відмінність графіки деяких літер нашттовує на думку, що це все-таки два різні шрифти.

У випадку з меншим острозьким курсивом простежується та сама ситуація, що й із більшим: книга Смотрицького 1587 року надрукована ще старими шрифтами, а видання 1588 року з творами Суразького — вже новими. Але інтрига в тому, що місце видання як книги Смотрицького, так і творів Суразького точно не відоме, воно було встановлене дослідниками гіпотетично саме через тотожність із острозькими шрифтами. Реконструкцію тих подій спробував свого часу провести Я. Ісаєвич. Дослідник вважав, що курсивні шрифти перейшли до Вільна, де й була надрукована книга Смотрицького: «Є підстави для припущення, що не в Острозі, а у Вільнюсі вийшов друком написаний “в академії острозькій” збірник, який містив полемічні твори Герасима Смотрицького “простою” мовою, — “Ключ царства небесного”» [22: 129].

Порівняння острозьких шрифтів зі шрифтами інших друкарень (Віленської Мамоничів, Львів-

Рис. 1. Московський півустав, 22 pt, 10 рядків = 85 мм. Фрагмент сторінки «Апостола», Москва, 1564. Фото з примірника НБУВ Кир. 552

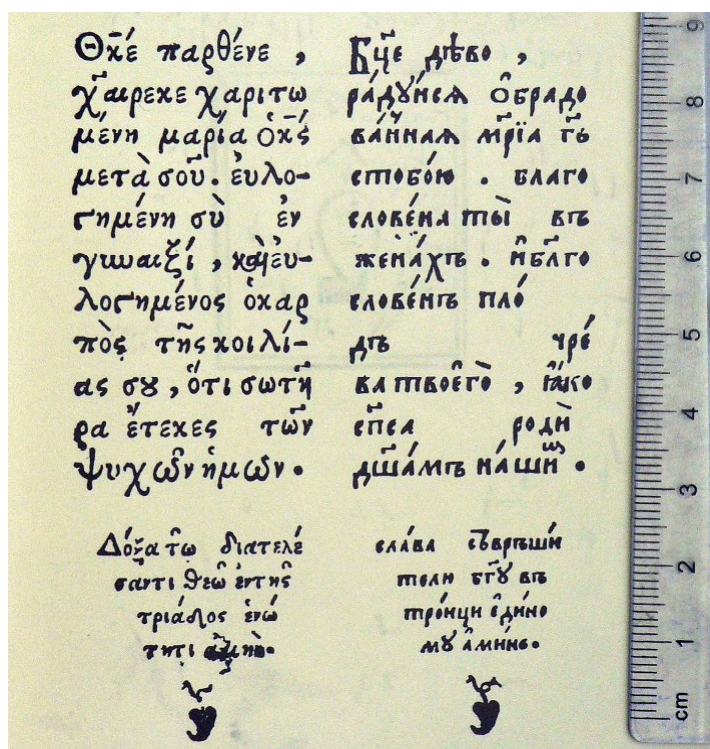
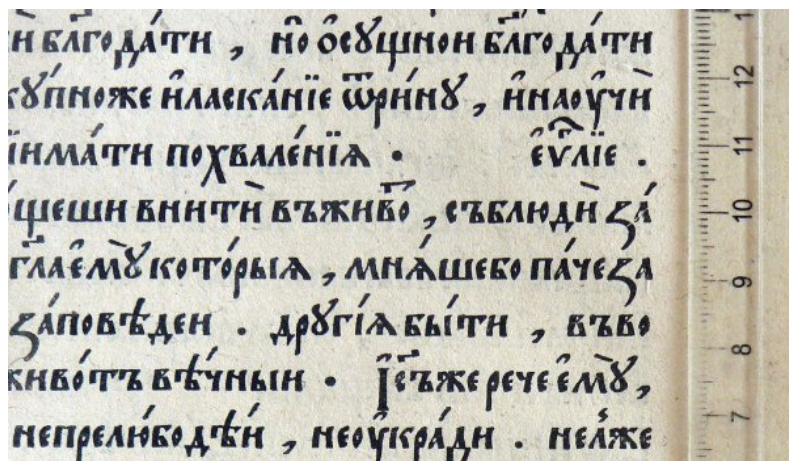

Рис. 2. Більший і менший острозькі курсиви та більший і менший острозькі грецькі шрифти. 10 рядків = 50 і 42 мм (приблизно 14 і 10 пунктів відповідно). Фрагмент сторінки «Абетки», Острого, 1578. Репродукція з факсимільного перевидання 1983 року

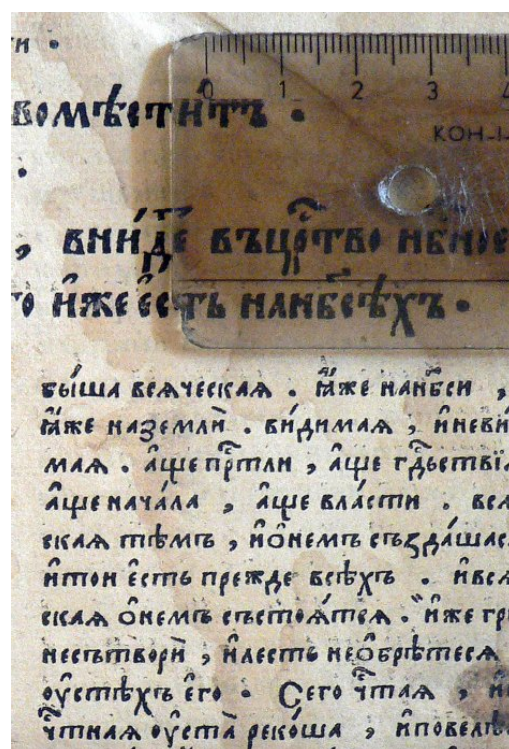

Рис. 3. Московський півустав (22,5 pt) та більший острозький курсив (14 pt). Фрагмент сторінки «Біблії», Острого, 1581. Фото з примірника НБУВ Кир. 788. Збільшено

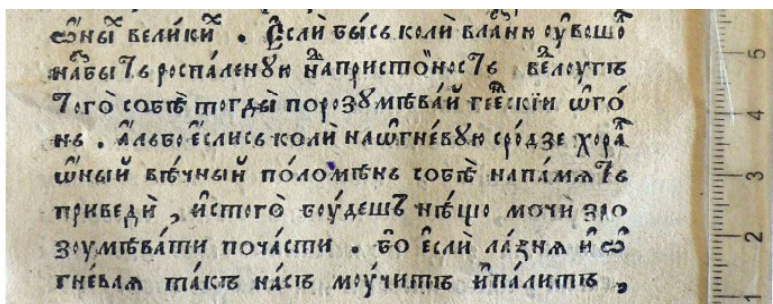
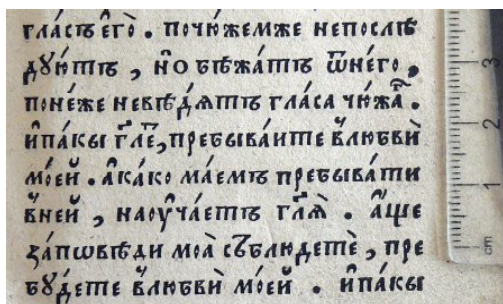

Рис. 4. Середній острозький напівкурсив (16 pt). Фрагменти сторінок з книг «О єдиній істинній православній вірі» В. Суразького, Острого, 1588 (фото з примірника НБУВ Кир. 653) та «Лікарство на опсалий умисл чоловічий», Острого, 1607 (фото з примірника НБУВ Кир. 794)

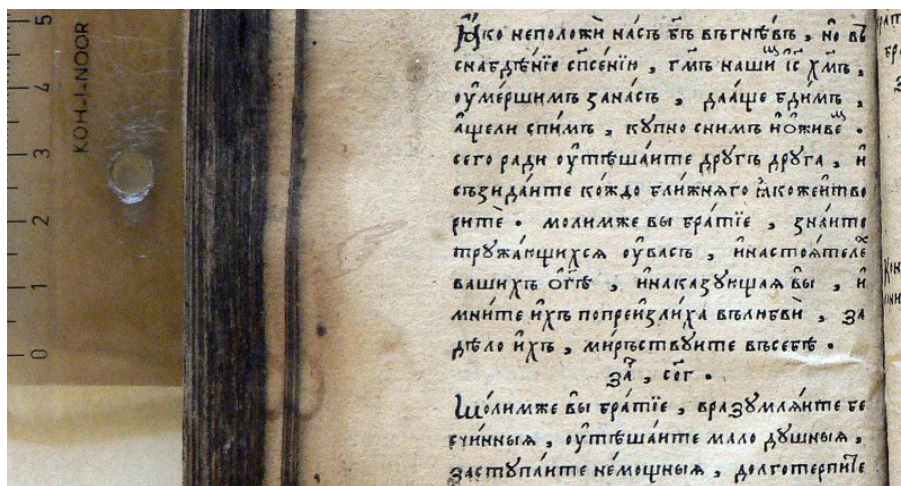

Рис. 5. Мениший острозький курсив 10 pt (10 рядків = 42 мм). Фрагмент сторінки видання «Псалтир з Новим заповітом», Острог, 1580. Фото з примірника НБУВ Кол. Вітта

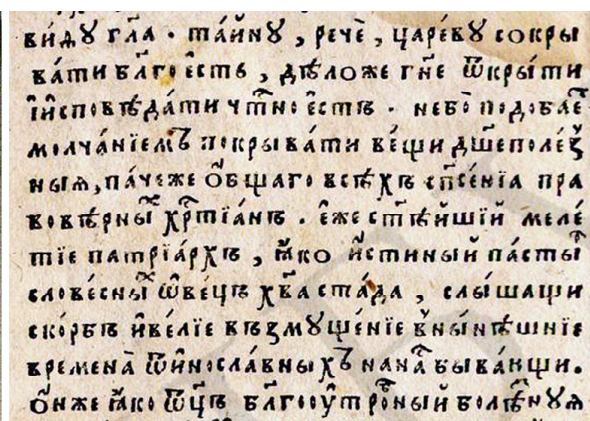
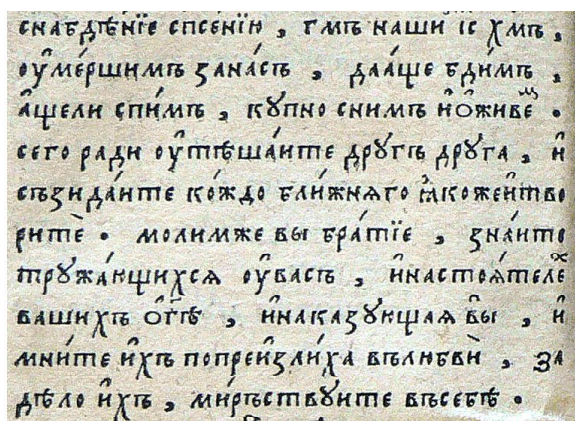

Рис. 6. Малі острозькі курсиви з книг «Псалтир з Новим заповітом» (Острог, 1580) та «Книжиця в 10 відділах» (Острог, 1598). Фото з примірника НБУВ Кол. Вітта та PDF примірника НІБУ

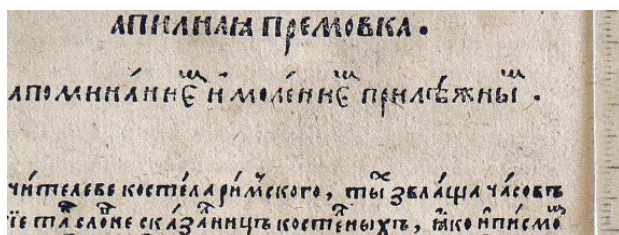

Рис. 7. Курсивно-півуставний шрифт 18 pt (посередині, вгорі — московський півустав, внизу — острозький більший курсив). Фрагмент сторінки з книги Г. Смотрицького «Ключ царства небесного», Острог(?), 1587. Фото з примірника НБУВ Кур. 654

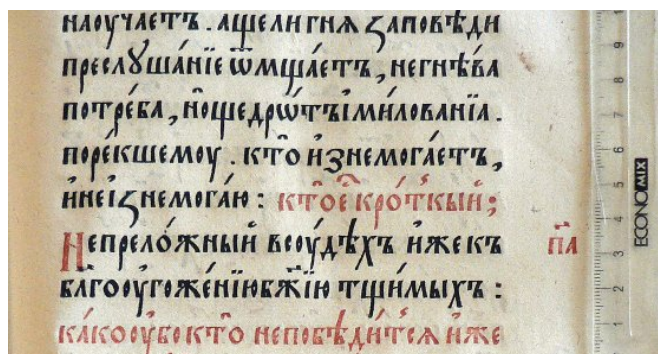

Рис. 8. Великий острозький півустав. Фрагмент сторінки з «Книги о поснічестві» В. Великого, Острог, 1594. Фото з примірника НБУВ Кур. 655

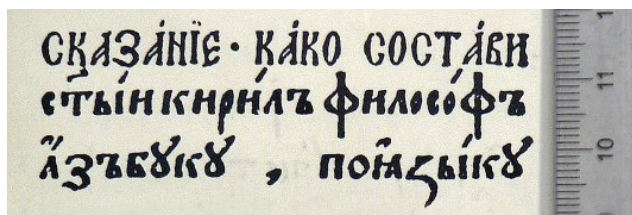

Рис. 9. В'язеподібний острозький прописний шрифт. Фрагмент «Абетки», Острог, 1578. Репродукція з факсимільного перевидання 1983 р.

Рис. 10. Рядкова московського півустанову, що вживається як ініціал з рядковими малого острозького курсиву. Фрагмент сторінки з книги «Апокрисис», Острог, 1598. Фото з примірника НБУВ Кур. 664

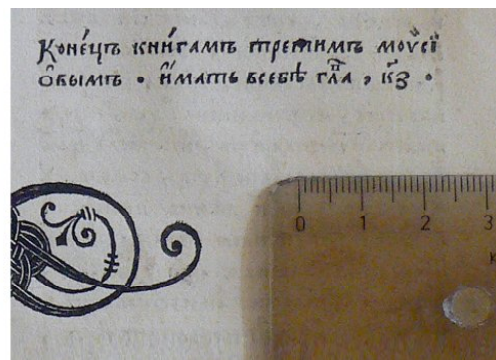
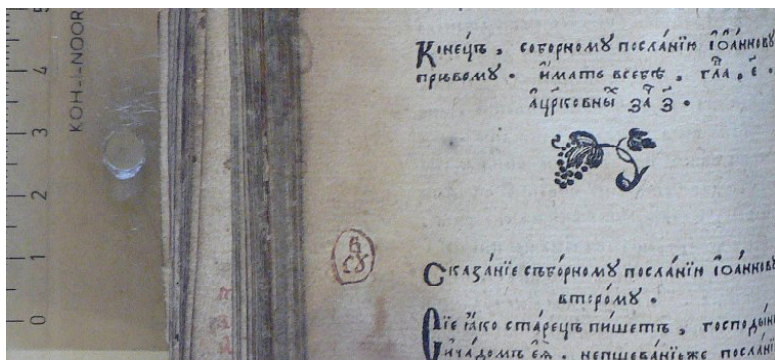
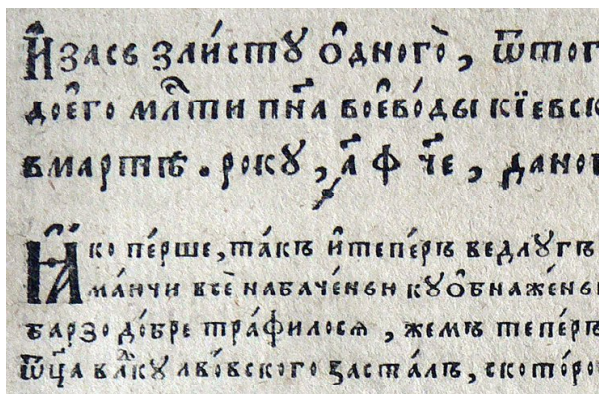

Рис. 11. Прописні літери острозького курсиву, які вживаються з рядковими як меншого острозького курсиву (10 pt), так і більшого (14 pt). Фрагменти сторінок книг «Псалтир з Новим заповітом» (Острог, 1580, фото з примірника НБУВ Кол. Вітта) та «Біблії» (Острог, 1581, фото з примірника НБУВ Кур. 788)

ської братської, Києво-Печерської та ін.) виходить за межі нашої публікації, яка є лише першим кроком у цій великій роботі.

У книзі «Ключ царства небесного» нас чекає ще одна несподіванка, а саме — новий курсивно-півустановний шрифт, який є чимось середнім між більшим острозьким курсивом і московським півустановом як за розміром (близько 18 pt), так і за накресленням (рис. 7). Цим шрифтом у книзі набраний лише один рядок, і в жодному іншому острозькому виданні ми його більше не побачили.

Ще один текстовий шрифт (який, проте, нерідко вживався як заголовковий) також якимось чином пов'язаний із Вільно — великий острозький півустанов. Уперше цей шрифт (до речі, саме у якості заголовка) використовується ще в «Біблії», а як шрифт основного тексту — у «Книзі о постничестві» Василя Великого 1594 року видання. «Її надруковано тим самим шрифтом, що й віленське «Євангеліє» Петра Мстиславця; заставки та ініціали взято з віленських гравюр Мстиславця», — написав Я. Ісаєвич [22: 130]. Шрифт цей дуже великий, його кегль становить близько 32 пунктів, а за графікою він абсолютно тотожний московському півустанову (рис. 8).

Це те, що стосується текстових шрифтів, тобто таких, які вживалися для набору основного тексту книги. У нашому сьогоднішньому розумінні кожен такий шрифт повинен мати комплект рядкових і комплект прописних літер. У друкарнях XVI–

московський півустанов І. Федорова. Прописні		АНС	
московський півустанов І. Федорова. Рядкові	22 pt	АНС	
острозький курсив. Прописні		АНС	
острозький курсив більший. Рядкові	14 pt (міттєль)	АНС	
острозький курсив менший. Рядкові	10 pt (корпус)	АНС	
острозький курсив менший (варіант). Рядкові	10 pt (корпус)	АНС	
острозький заголовковий в'язеподібний. Прописні		АНС	
середній острозький напівкурсив. Рядкові	16 pt (терція)	АНС	
острозький півустанов великий. Прописні		АНС	
острозький півустанов великий. Рядкові	32 pt (мал. канон)	АНС	
острозький курсивно- півустановний. Рядкові	18 pt (парангон)	АНС	

Рис. 12. Зведена таблиця кириліцьких шрифтів, що використовувалися в Острозькій та Дерманській друкарнях протягом 1578–1612 рр.

XVII ст. так було не завжди. Іноді один і той самий комплект прописних літер використовувався з кількома різними комплектами рядкових, а іноді й окремо, сам по собі, для набору заголовків. Попередні дослідники чомусь майже не звертали уваги на цю особливість. Так, у чудовій книзі Я. Запаска «Мистецька спадщина Івана Федорова», яка претендує на вичерпність дослідження охопленого періоду, серед шести острожських шрифтів 1578–1583 рр. не названо один із шрифтів, представлений в «Абетці» 1578 року (рис. 9). Цей в'язеподібний шрифт бачимо в «Абетці» у заголовку лише на одній сторінці. Згодом же його літери використовуватимуться як прописні для більшого острожського курсиву в «Хронології» А. Римші, Біблії та інших острожських виданнях, а ще пізніше трохи модифіковані літери цього шрифту вживалися як прописні для середнього острожського курсиву. Згодом цей шрифт використовували і окремо, для написання заголовків, наприклад у «Апокрисисі» 1598 р. Щоправда, говорити про якусь чітку регламентацію вживання прописних в Острожській друкарні досить важко. В'язеподібний шрифт бачимо як разом із більшим курсивом, так і з середнім напівкурсивом, так само як прописні (а іноді навіть рядкові!) московського та острожського півуставів могли вживатися з будь-яким шрифтом, тоді вони виглядали як своєрідні ініціали (рис. 10).

Але були також «типові» комплекти прописних і рядкових, які разом використовували найчастіше: московський та острожський півустав; середній острожський напівкурсив зазвичай поєднувався із прописним в'язеподібним, прописний курсивний — разом як із більшим курсивом, так і з меншим (рис. 11). У цьому питанні ми не можемо погодитися з думкою Є. Немировського про те, що «малий острожський шрифт має і прописні літери, відлиті на той самий кегль» [20: 38]. Кегль прописних узагалі проблематично вирахувати, особливо з огляду на використання їх із різного кеглю рядковими.

Так виглядав асортимент кирилівських шрифтів, якими друкувалися видання Острожської друкарні (рис. 12). Дерманську друкарню ми схильні вважати філією Острожської, оскільки всі три видання, що вийшли у Дермані протягом 1602–1604 рр., були надруковані шрифтами, які раніше можна було побачити в острожських виданнях.

І ще кілька слів про грецькі шрифти, які ми майже не розглядали, оскільки вони (як і латинська антиква та німецька чи польська готика) не є предметом нашого дослідження. Але, безумовно, графіка острожських, львівських, київських грецьких шрифтів варта окремої публікації. Наразі ж лише зауважимо, що в острожських виданнях ми виявили шість грецьких шрифтів.

Висновки. У 26 зареєстрованих бібліографією виданнях Острожської друкарні використовуються 11 кирилівських і шість грецьких шрифтів. За

розмірами та призначенням їх можна розділити на наступні групи:

- малі шрифти (10 pt), якими набирали або основні тексти книг невеликого формату, або примітки;
- текстові шрифти (14 pt, 16 pt), які використовувалися для набору основного тексту більшості видань;
- великі шрифти (22 pt, 32 pt), якими послуговувалися для набору як основного тексту книг, так і заголовків;
- прописні шрифти (острожський прописний курсив, в'язеподібний заголовковий), які використовувалися не лише як прописні, паралельно з рядковими, а й окремо, для набору заголовків.

Щодо графіки острожських шрифтів, то тут простежується своєрідне змагання двох концепцій: скорописної та півуставної, які походять відповідно від канцелярського письма та від почерків рукописної книги. На нашу думку, надзвичайно цікавим є курсивний напрям друкованої кирилиці, особливо за умови комплексного розгляду цього явища, із залученням до аналізу шрифтів інших кирилівських друкарень XVI–XVII ст., насамперед віленських, київських і львівських. Саме у цьому ми вбачаємо **перспективи майбутніх досліджень**.

Література:

1. Атабеков Н. Словарь-справочник иллюстратора научно-технической книги / Н. Атабеков. — М.: Книга, 1974. — 284 с.: іл.
2. Григорчук Л. Книжные шрифты и дипинты произведений украинского искусства XIV–XV вв. / Л. Григорчук // Федоровские чтения'1978. — 1981. — С. 115–125.
3. Григорчук Л. Надписи на произведениях украинской живописи и шрифт изданий Франциска Скорины / Л. Григорчук // Федоровские чтения'1980. — 1984. — С. 68–79.
4. Григорчук Л. Иван Федоров и распространение на Украине новгородско-московского типа вязи / Л. Григорчук // Федоровские чтения'1983. — 1987. — С. 187–194.
5. Гусева А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века [Сводный каталог] / А. Гусева. — М.: Индрик, 2003. — Кн. 1–2. — 1356 с.
6. Ефимов В. Драматическая история кириллицы. Великий петровский перелом / В. Ефимов // Да! № 0. — 1994. — С. 26–29.
7. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. / Я. Запаско. — Львів: Вид-во львівського університету, 1971. — 312 с.
8. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. — Львів: Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1974. — 224 с.
9. Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. — Львів: Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. — 136 с.
10. Йончев В., Йончева О. Древен и съвременен български шрифт / В. Йончев, О. Йончева. — Софія: Български художник, 1982. — 420 с.
11. Ісаєвич Я. Преемники первопечатника / Я. Ісаєвич. — М.: Книга, 1981. — 192 с.
12. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Ісаєвич. — Львів: Вид-во

- при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1983. — 156 с.
13. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 560 с.
 14. Каганов І. Українська книга кінця XVI–XVII століть. Нариси з історії книги / І. Каганов. — Х. : Видавництво книжкової палати УРСР, 1959. — 144 с.
 15. Клименко П. Графіка шрифту в Острозькій Біблії / П. Клименко. — К. : Відбитка з «Трудів Українського Наукового Інституту Книгознавства», 1925. — Т. I. — 23 с.
 16. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії, її видання та діячі / К. Копержинський // Бібліологічні вісті. — 1924. — № 1–3 (5–7). — С. 75–82.
 17. Куленко М. Мистецтво шрифту / М. Куленко. — К. : Альтерпрес, 2011. — 140 с.
 18. Лазурський В. Прекрасная книга о прекрасном искусстве / В. Лазурський // Искусство книги. — М. : Искусство, 1961. — Вып. 2. — С. 238–240.
 19. Маслов С. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. / С. Маслов // Бібліологічні вісті. — 1924. — № 1–3 (5–7). — С. 31–67.
 20. Немировский Е. Начало книгопечатания на Украине : Иван Федоров / Е. Немировский. — М. : Книга, 1974. — 224 с.
 21. Немировский Е. Острожская Азбука Ивана Федорова / Е. Немировский. — М. : Книга, 1983. — 160 с.
 22. Першодрукар Иван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) : зб. документів / [упоряд. : Я. Ісаєвич, О. Купчинський, О. Мацюк, Е. Ружицький]. — К. : Наукова думка, 1975. — 344 с.
 23. Різник М. Письмо і шрифт / М. Різник. — К. : Вища школа, 1978. — 152 с.
 24. Сахаров И. Образцы славяно-русского книгопечатания с 1491 года / И. Сахаров. — СПб. : Обществ. польза. — [1891]. — 67 с. : іл.
 25. Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України / І. Свенціцький. — Жовква : В печатні монастиря чина св. Василя, 1924. — 240 с. : іл.
 26. Шицгал А. Русский типографский шрифт / А. Шицгал. — М. : Книга, 1985. — 256 с.
 27. Juda M. Pismodrukowane w Polsce XV–XVIII wieku / M. Juda. — Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2001. — 420 s.
 28. Kapr A. Deutsche Schriftkunst / A. Kapr. — Dresden : VEB Verlag der Kunst, 1955. — 282 s.
 5. Guseva A. Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroy poloviny XVI veka. Svodniy katalog. Moskva, Indrik, 2003, 1356 p.
 6. Efimov V. Dramaticheskaya istoriya kirillitsyi. Velikiy petrovskiy perelom. Da!, 1994, pp. 26–29.
 7. Zapasko Ya. Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVI–XVIII st. Lviv, Vydavnytstvo l'vivskoho universytetu, 1971, 312 p.
 8. Zapasko Ya. Mystets'ka spadshchyna Ivana Fedorova. Lviv, Vydavnytstvo pry L'vivskomu derzhavnomu universyteti vydavnychoho ob'yednannya «Vyshcha shkola», 1974, 224 p.
 9. Zapasko Ya., Isayevych Ya. Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini. Kn. 1 (1574–1700). L'viv, Vydavnytstvo pry L'vivskomu derzhavnomu universyteti vydavnychoho ob'yednannya «Vyshcha shkola», 1981, 136 p.
 10. Jonchev V., Joncheva O. Dreven i sovremenen bolgarski shrift. Sofia, Bolgarski hudozhnik, 1982, 420 p.
 11. Isaevych Ya. Preemniki pervopechatnika. Moskva, Kniga, 1981, 192 p.
 12. Isayevych Ya. Pershodrukar Ivan Fedorov i vynyknennya drukarstva na Ukraini. Lviv, Vydavnytstvo pry L'vivskomu derzhavnomu universyteti vydavnychoho ob'yednannya «Vyshcha shkola», 1983, 156 p.
 13. Isayevych Ya. Ukrainy's'ke knyhovydannya: vytoky, rozvytok, problemy. L'viv, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy, 2002, 560 p.
 14. Kahanov I. Ukrainy's'ka knyha kintsya XVI–XVII stolit'. Narysy z istoriyi knyhy. Kharkiv, Vydavnytstvo knyzhkovoy palaty URSR, 1959, 144 p.
 15. Klymenko P. Hrafika shryftu v Ostroz'kiy Bibliyi. Kyiv, Vidbytko z «Trudiv Ukrainy's'koho Naukovoho Instytutu Knyhoznaystva», 1925, vol. I, 23 p.
 16. Koperzhyns'kyi K. Ostroz'ka drukarnya v Ostrozi ta v Dermani pisly Beresteys'koyi uniyi, yiyi vydannya ta diyachi. Bibliolohichni visti, 1924, no. 1–3 (5–7), pp. 75–82.
 17. Kulenko M. Mystetstvo shryftu. Kyiv, Al'terpres, 2011, 140 p.
 18. Lazurskiy V. Prekrasnayakniga o prekrasnomiskusstve. Iskustvo knigi, Moskva, Iskustvo, 1961, no. 2, pp. 238–240.
 19. Maslov S. Drukarstvo na Ukraini v XVI–XVIII st. Bibliolohichni visti, 1924, no. 1–3 (5–7), pp. 31–67.
 20. Nemirovskiy E. Nachalo knigopechataniya na Ukraine: Ivan Fedorov. Moskva, Kniga, 1974, 224 p.
 21. Nemirovskiy E. Ostrozhskaya Azbuka Ivana. Moskva, Kniga, 1983, 160 p.
 22. Pershodrukar Ivan Fedorov ta jogo poslidovnyky na Ukraini (XVI — persha polovyna XVII st.) : zb. dokumentiv. Compilers Ja. Isajevych, O. Kupchyns'kyj, O. Macjuk, E. Ruzhyc'kyj. Kyiv, Naukova dumka, 1975, 344 p.
 23. Riznyk M. Pys'mo i shryft. Kyiv, Vyshcha shkola, 1978, 152 p.
 24. Saharov I. Obrazcy slavyano-russkago knigopechataniya s 1491 goda. St. Petersburg, Obshchestv. pol'za, 1891, 67 p.
 25. Svetsits'kyi I. Pochatky knyhopechatanya na zemlyah Ukrainy. Zhovkva, V pechatni monastyrya chyna sv. Vasyliya, 1924, 240 p.
 26. Shitsgal A. Russkiy tipografskiy shrift. Moskva, Kniga, 1985, 256 p.
 27. Juda M. Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2001, 420 p.
 28. Kapr A. Deutsche Schriftkunst. Dresden, VEB Verlag der Kunst — VEB Verlag der Kunst, 1955, 282 p.

References: